

Jelena LALATOVIĆ¹

Univerzitet u Beogradu²
Filološki fakultet

NACRT ZA FEMINISTIČKU BALKANOLOGIJU³

(Marina Matešić i Svetlana Slapšak, *Rod i Balkan*, Diurex, Zagreb, 2017)

Koautorska studija dve antropološkinje, Marine Matešić i Svetlane Slapšak, jeste interdisciplinarna studija koja daje istorijski pregled diskursa o Balkanu u čijem su središtu specifične antropologije žena. Autorke nastoje da na osnovu te analize ukažu na koje načine bi se feminističkoj teoriji mogla vratiti politička provokativnost, koju je akademska produkcija feminističkog znanja u balkanskim državama, kako smatraju autorke, izgubila pod hegemonijom teorije interseksionalnosti, kao i zbog nekritičkog preuzimanja koncepata iz anglo-američke akademske zajednice. Najpre, treba ukazati na istraživačku polivalentnost ove knjige. *Rod i Balkan* je prvenstveno kritička analiza diskursa jednog marginalizovanog žanra – ženskog putopisa – potkrepljena antropološkim, kulturološkim, književnoistorijskim uvidima, koja se završava pokušajem revizije razvoja feminističke teorije od njenog uspostavljanja, tokom šezdesetih godina prošlog veka, tj. tokom drugog talasa feminizma, te predlogom uvođenja termina *soj*, koji bi trebalo da dopuni i zameni dosada najvažniju operativnu dihotomiju u feminističkoj teoriji, dihotomiju *pol/rod*. Putovanje od analize diskursa spisateljica koje su od kraja 18. do početka 20. veka pisale o Balkanu i ženama Balkana za građane nekadašnjih (i sadašnjih) imperijalnih sila – Velike

1 E-mail: zlatnalala@gmail.com

2 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu.

3 Tekst je nastao u okviru projekta „Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca” (178024), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Britanije i carističke Rusije – do legitimne, ali nedovoljno elaborirane kritike teorije interseksionalnosti odvija se posredstvom dragocenih uvida iz balkanologije. Jedna od osnovnih teza koje autorke detaljno i u više navrata argumentuju u studiji *Rod i Balkan* jeste da je rešavanje nacionalnog pitanja na Balkanu neodvojivo od problematizovanja roda. One zapravo tvrde da, zato što je položaj žena u balkanskim društvima fundamentalno oblikovan etničkim sukobima i nacionalnim projektima koji počivaju na specifičnom podjarmljivanju žena, žene mogu postati ključni subjekti u stvaranju i negovanju multietničnosti, antimilitarizma i transkulturalnosti.⁴ Studija *Rod i Balkan* podeljena je na dva dela, koji nose nazive „Porodnjavanje balkanizma” i „Putovanje do druge, s preprekama”. Prvi deo dvostruko je duži od drugog. To se, međutim, ispostavlja kao strukturni problem, jer autorke ne uspostavljaju koherentne i elaborirane veze između lingvističkih, književnoistorijskih i kulturoloških uvida i teorijsko-političkih implikacija kojima knjigu završavaju. Prvi deo sastoji se iz pet poglavlja: „Žene na putu”, „Porodnjavanje Balkana: tri narativa o balkanskoj intimi”, „Dora d’Istria: feministička balkanologija”, „Maria F. Karlova: Ruskinja na Balkanu”, „Paulina Irby i Georgina Mackenzie: turistkinje, misonarke i špijunke”, u kojima se predstavlja razvoj diskursa „balkanizma”⁵ kroz, kako Matešić i Slapšak pokazuju, temeljan doprinos žanra ženskog putopisa. U ovom delu studije autorke nastoje da odgovore na pitanje koje su postavile u samom uvodu – „Može li i kako feministička kritika na Balkanu pronaći sretan brak ili bolje rečeno, ‚posestrinstvo’ s balkanskim i balkanističkim studija-

4 Pojam transkulturalnosti, onako kako ga i Matešić i Slapšak koriste, osmišljen je u opoziciji prema pojmovima multikulturalnost i interkulturalnost, koji kulture posmatraju kao autohtone i izolovane na nekoj zamišljenoj početnoj poziciji, dok je transkulturalnost utemeljena na ideji da je samo postojanje kulture neodvojivo od istovremenog prožimanja više različitih kultura. Autorke studije *Rod i Balkan*, uostalom, smatraju da je transkulturalnost tj. kreolizacija i taloženje različitih kulturnih slojeva *differentia specifica* balkanskih kultura. Za više o odnosu transkulturalnosti, multikulturalnosti i interkulturalnosti videti, na primer, Velš 2001.

5 Balkanizam stavljam pod navodnike kada ga prvi put uvodim da bih ga, upravo zato što je primarno diskurzivni postupak, razdvojila od nacionalizma, imperijalizma i kolonijalizma kao oblika prvenstveno političke i ekonomske kontrole i proizvođenja nejednakosti. Ovi oblici društvene dominacije, razume se, prethode proizvođenju balkanističkog diskursa i svakako ga uslovljavaju.

ma te studijama orijentalizma?” (Matešić i Slapšak 2017, 15). Cilj prvog dela knjige je dvostruk – najpre da, oslanjajući se na analizu diskursa orijentalizma, balkanizma i roda, tj. na njihovo međusobno presecanje, prošire područje postkolonijalnih studija – a zatim da pokažu kako je identitet emancipovane Evropljanke uspostavljen zahvaljujući legitimaciji imperijalizma i kolonijalizma. Autorke ističu pionirski značaj studije Marije Todorove *Imaginarni Balkan*, iz koje posuđuju koncept balkanizma (Todorova 2006). Saglasne sa njenim argumentima koji predstavljaju kritiku Saidovog koncepta orijentalizma (Said 2008), one se otvoreno zalažu za studije Balkana kao integralni deo postkolonijalnih studija kao studija koje se bave ideološki osvešćenom analizom društava koja su iskusila oblike političke i ekonomske zavisnosti od imperijalnih i kolonijalnih sila. Svoj doprinos Matešić i Slapšak vide u obelodanjivanju i podrobnom istraživanju onih domena balkanističkih diskursa koje Todorova nije proučavala. Tu, pre svega, misle na načine na koje se položaj žena i rodni identiteti ispostavljaju kao jedan od stubova svih opresivnih diskursa o Balkanu.

Ženski putopis je, kako saznajemo, u prvom i drugom poglavlju predstavljao inovaciju u poznati žanr „muškog” putopisa koji govori o putovanju na Istok, jer je ženama omogućavao pristup u one sfere društvenog i privatnog života koje su muškarcima, upravo zbog rodne segregacije, bile nepristupačne. Autorke poput Meri Montegju (Mary Montagu), supruge britanskog diplomate koja britansku javnost izveštava o svojim doživljajima na putu do Istanbula, razobličavale su diskurs orijentalističke muške fantazije o haremu kao mestu potpune seksualne dostupnosti i pasivnosti žena. Montegju pak harem opisuje kao mesto ženskog prijateljstva, solidarnosti, uglađenih manira i luksuza. Diskurzivna invencija Meri Montegju sastojala se iz označavanja osmanskih žena kao plemenitih, ravnih klasničnim muzama, a ova subverzija hegemonog diskursa o Orijentu posredovana je predstavom „hedonističkog gostoprimstva” haremskih žena, koje one iskazuju prema Lejdi Montegju kao strankinji (Matešić i Slapšak 2017, 36–37). No, u diskursu novog putopisnog žanra – ženskog putovanja na Orijent – Balkansko poluostrvo, paradoksalno, postaje mesto otelotvorenja Drugosti, jer je kod većine putopisaca i putopisateljki 18. i prve polovine 19. veka Balkan predstavljen kao pustoš, prazan prostor između dve, premda jasno

hijerarhizovane, civilizacije – Zapada i Istoka. To se očituje i u nazivima koje Lejdi Montegju, kao i većina njenih savremenica i savremenika, koristi („Turska-u-Evropi”, „Istočni Adrijatik”, „evropski Orijent”). Za nju, za razliku od potonjih spisateljica koje na Balkan, kako i autorke naglašavaju, dolaze kao izaslanice britanske krune, Balkan nije primarna sfera interesovanja, već zaista usputna stanica na putu do Istanbula. Želeći da dekonstruiše mizogine fantazme o Orijentu, Montegju suprotstavlja Balkan kao „pustinju mrtvih tela” rafiniranoj kulturi turskih/muslimanskih žena. No, kako je to slikovito dokumentovano u ženskim putopisima, od sredine 19. veka do prvih decenija 20. veka Balkan prelazi dug, i diskurzivni i geopolitički, put od „puste turske provincije” do „mlađeg brata Evrope”, budući da se pokreti za nacionalno oslobođenje, koji su, kao što ćemo videti, izrazito privlačili pažnju evropskih intelektualki/misionarki, legitimišu, diplomatskim i vojnim osporavanjem moći Otomanskog carstva. No, Matešić i Slapšak zadržavaju se i na onim aspektima borbe za nacionalno oslobođenje koji su zasnovani na brisanju orijentalne kulture i osobenom pogledu na muslimanke i Turkinje kao na niže rangirani vid feminiteta, što je, opet, bilo u službi kreiranja/potvrđivanja „evropskog” identiteta balkanskih naroda. Sa druge strane, autorke uviđaju da se borba za nacionalno oslobođenje odvijala u dijalektičkom odnosu sa stvaranjem policentričnih identiteta „balkanske”, „srpske”, „južno/jugoslovenske” žene, iz čega crpe osnovu za proučavanje istorije i kulture Balkana iz feminističke perspektive. Osobnostima ženskih identiteta u balkanskim kulturama Slapšak i Matešić bave se u drugom delu knjige. One takođe insistiraju na poenti da su ti policentrični identiteti i diskursi nacionalne i rodne emancipacije građeni na temelju lingvističkih i antropoloških praksi – procesom kreolizacije jezika kao kontakta i sapostojanja sa drugošću, odnosno negovanjem gostoljublja kao prakse ravnopravnog tretiranja Drugog, čije gostovanje tj. prihvatanje gosta kao „svog” narušava hijerarhiju „svoj”/ „tuđ”. Kreolizacija se ovde odnosi ne samo na prežitke helenističkih kultura na Balkanu⁶ već i na prisustvo određenih motivskih kompleksa u usmenoj poeziji svih balkanskih kultura, kojima je takođe zajednička uloga koju je narodna književnost

6 Ova tema jedna je od važnih istraživačkih interesovanja Svetlane Slapšak. Najrecentnije takvo njeno istraživanje jeste antropološka studija o hrani *Kupusara* (Slapšak 2016).

imala u formiranju nacionalnih književnih kanona. U poglavlju o Paulini Irbi i Džordžini Makenzi (Paulina Irby i Georgina Mackenzie), autorkama putopisa *Travels in the Slavonic Provinces of the Turkey-in-Europe* iz 1867, Slapšak i Matešić zaključuju:

„Premda su bile kritične prema međunarodnim i moralnim djelovanjima britanskog imperija, Irby i Mackenzie ostale su čvrsto uvjerene da im je obaveza druge podučavati, disciplinirati, i kao Britanke, pomagati im. Tu im je misiju dodatno olakšavao njihov spol koji je često djelovao kao čarobni alat kojim su uklanjale prepreke i zadobivale moć nad prostorom – otvarao im je vrata, pomagao izbjeći sumnjičavost te gradio mostove između njih kao stranaca i samog »srca« društvenog života – obiteljskog kruga, kućanstva ili harema. Kao pismene ili *pisajuće* žene sa Zapada, probijale su se pokraj turskih čuvara, odstranjivale vojsku s putova i iz crkava te zahtijevale da im se pred očima prikazuje haremska predstava. Druge su žene na njihovu putu prikazivane sasvim suprotnim slikama: kao haremske zatočenice ili žrtve turske i patrijarhalne vlasti, kao divlje albanske ratnice...ili pak kao romantičarske junačke (kršćanske) žrtve” (Matešić i Slapšak 2017, 202).

Prikazujući hijerarhiju feminiteta između evropskih i balkanskih žena, koju su za potrebe utvrđivanja vlastite emancipatorske pozicije uspostavile britanske misionarke, Slapšak i Matešić ukazuju na diskurzivne i literarne konstrukcije kojima je Balkan oblikovan kao zaseban kulturni prostor u kome se pripadnost evropskoj civilizaciji pokazivala i dokazivala simultanim proizvođenjem roda i naroda. Do takvog zaključka one dolaze uporednom analizom ovog i putopisa ruske plemkinje Marije F. Karlove (*Turska provincija i njeno seosko i gradsko stanovništvo. Putovanje po Makedoniji i Albaniji*, 1870. godine), koja je, isticanjem kontrasta između sebe i makedonskih i albanskih žena, artikulirala vlastitu poziciju kao poziciju „slobodne žene iz Moskve”, a svoj rodni identitet kao identitet Evropljanke nasuprot orijentalnim ženama. Akribičnoj i sofisticiranoj analizi Marine Matešić i Svetlane Slapšak nije promaklo da se istovremeno proizvođenje roda i naroda odvija na dve ravni: kao što je Evropljankama u službi imperije bilo neophodno distanciranje i uspostavljanje jasne hijerarhije u odnosu na manje „civilizovane” žene da bi potvrdile i svoj rodni identitet slobod-

ne žene i svoj nacionalni identitet službenice carstva, tako su one, najviše preko publicističkih tekstova koje su objavljivale „kod kuće”, savremenim jezikom rečeno, „lobirale” u očima evropske i ruske javnosti za oslobađanje Balkana od turske imperije.

U drugom delu studije autorke se fokusiraju na modalitete emancipovane ženske subjektivnosti koje tumače kao izraz istinske ženske solidarnosti i (proto)feminističkog angažmana. Matešić i Slapšak analiziraju život i rad Dore d'Istrije, Jelene Dimitrijević, Anice Savić Rebac i Julke Hlapec Đorđević, insistirajući na značaju njihovog naučnog i literarnog opusa kao i danas relevantnih obrazaca prozvodnje kontekstualizovanog feminističkog znanja o istoriji i kulturi Balkana. Njihovi biografski portreti autorkama su važni da pokažu da, za razliku od obezličene intersekcionalnosti, koju, iako ne preterano argumentovano, vide kao produžetak kolonijalne aproprijacije znanja o balkanskim ženama i perpetuiranja hijerarhije feminiteta i kultura, srodne onoj u diskursima Karlove, Irbi i Makenzi, geslo „drugog talasa” feminizma „lično je političko” još uvek poseduje intelektualnu provokativnost i političku snagu. U prvom poglavlju „Svetac i svetica malog naroda: individualna konfiguracija i politička misija” Slapšak i Matešić usredsređuju se na rad Dore d'Istrije, dok je od drugog do petog poglavlja u fokusu književni imaginarijum Jelene Dimitrijević („Ženska dekonstrukcija orijentalizma”, „Kulturni imaginarij ženskih prostora: haremi, samostani, kuće, vrtovi”, „Mitovi o ženskoj tjelesnosti: patrijarhalni konstrukt i ženska subverzija”, „Zdravlje druge: rod i biopolitika”). U šestom poglavlju pod nazivom „Ženska usmena književnost: zaboravljena subverzija nacionalnih identiteta” sumiraju se zaključci o strategijama pomoću kojih lingvistički i kulturni nomadizam Dore d'Istrije i Jelene Dimitrijević korespondira sa postupcima „ženskog pisma” u usmenoj poeziji, kojima se subvertira moderno shvatanje nacionalnog identiteta, duboko maskulino i zasnovano na isključivanju drugih kultura, religija i etniciteta koji stolicima egzistiraju na Balkanu. U poslednja tri poglavlja autorke, na jedva tridesetak strana, pokušavaju da uspostave vezu između antropoloških uvida o Balkanu i jugoslovenskog društva, a završavaju kritikom intersekcionalnosti i predlogom da se termin „rod” zameni terminom „soj”, za šta opravdanje nalaze u feminističkoj balkanologiji. Naučni i publicistički diskurs Dore d'Istrije, rumunsko-vlaške plemkinje, autorke putopisa

Žene Orijenta (1859) i *Od žene ženama* napisanih na francuskom, figurira kao svojevrsna poveznica između zapadnih i ruske protofeministkinje, s jedne strane, i domaćih (proto)feministkinja Jelene Dimitrijević, koju autorke imenuju kao „feministkinju u nastajanju”, Anice Savić Rebac i Julke Hlapec Đorđević. D’Istrija je kao poliglotkinja rumunsko-vlaškog porekla, koja je isticala svoje albanske korene (koji su, kako autorke tvrde, imaginarnog karaktera, ali je ta fikcija važan deo njenog samorazumevanja), poznavala klasične i sve veće evropske jezike, te koja je mnogo godina provela na putovanjima širom Zapadne Evrope i Istoka, svojom lingvističko-antropološkom analizom balkanskih kultura utelovljivala (proto)feminističku dekonstrukciju monocentričnih i jednodimenzionalnih identiteta. Diskurs D’Istrijinih putopisa, potcrtavaju Matešić i Slapšak, kao i diskurs evropskih/ruskih putopisinja, oslanja se na kritiku uticaja islama na balkansku patrijarhalnost, što ga čini problematičnim iz savremene feminističke perspektive. Međutim, D’Istrijina invencija u odnosu na diskurse u kojima, evidentno, postoji izvesno *polno* savezništvo između strankinje i domorotke, premda se *rod*, kao konkretnim faktorima uslovljen identitet, iznova ispostavlja kao hijerarhija feminiteta, jeste u tome što ona oslobađanje žena od stega patrijarhata vidi kao preduslov za nacionalno oslobođenje, a taj princip univerzalizuje, pa i u muslimanskim ženama vidi ključnu snagu za demokratizaciju društva. Njena porodnjena antropologija jeste izvor feminističke balkanologije, a njeno samopoimanje simbolizovano u izmišljenom imenu Dora d’Istria – u prevodu s grčkog „dar Dunava”, jer Dunav teče sa Zapada na Balkan ka istoku Evrope, odražava njen uistinu kosmopolitski i nomadski odnos prema kulturi. Autorke ovde ne skrivaju svoj interpretativno-analitički dug konceptu nomadizma koji je uvela Rosi Braidotti (Braidotti 1994), budući da, anahrono iščitavajući nomadske prakse u delu Dore D’Istrije, upravo nomadizam vide kao vid otpora kojim se istovremeno upire oštrica i protiv imperijalizma i protiv nacionalizma. Ovde treba naglasiti da je D’Istrijina vizija nacionalne i rodne emancipacije zasnovana na specifičnom odnosu prema maternjem jeziku, jer žene vidi ne samo i ne isključivo kao „čuvarke jezika”, već zato što je smatrala da je „najvažnija uloga žena u usmenoj poeziji njihovo izražavanje etničkog kolektiva kroz izražavanje ženskog društvenog položaja” (Matešić i Slapšak 2017, 222). Čitava metodologija Dore d’Istrije fundirana je, nasuprot kolonijalnom postupku porodnjavanja Balkana, na „balkanizovanju” roda,

tj. na ispisivanju transnacionalnih i transkulturnih vrednosti preko roda, tako da rodu pripíše potencijal da iskaže kako svaki etnički kolektivitet ponaosob, tako i njih sve zajedno kao jednu transnacionalnu zajednicu povezanu još uvek živom praksom usmenog izvođenja narodne poezije. Intelektualna biografija Jelene Dimitrijević autorkama studije *Rod i Balkan* važna je, pre svega, jer žele da ukažu na koloplet zamršenih etničkih odnosa, ali i način na koji liminalni subjekat, što je pozicija koju i Dimitrijević i D'Istrija, kao marginalizovane intelektualke–naučnice, dele, poseduje subverzivni potencijal. Jelena Dimitrijević predstavlja ambivalentnu figuru, jer je u različitim etapama svog života preuzela i ulogu „prosvećene Evropljanke” u haremu, ali je i napustila poziciju kanonske nacionalne autorke da bi pisala o turskoj haremskoj kulturi i orijentalnim ženama, čime je dovela u pitanje svoj autorski status i krhki spisateljski autoritet, budući da se suprotstavila projektu konstruisanja srpskog nacionalnog identiteta koji bi počivao na poricanju otomanskog nasleđa. U zaključku se autorke studije *Rod i Balkan* odriču intersekcionalne teorije, jer „podrazumijeva samo pasivno i anonimno, općenito pozicioniranje i ne odnosi se na individualne i izazovne slučajeve samopozicioniranja, koji upravo u političkim praksama anonimnih mogu imati neprocjenjivo dragocjene posljedice kao životni primjeri i uzori” (Matešić i Slapšak 2017: 291). Takve uzore za njih predstavljaju feminsitkinje Anica Savić Rebac, klasična filološkinja, koja je u klasičnu filologiju uvela pojam pretplatonske erotologije, i Julka Hlapec Đorđević, prva doktorica sociologije sa jugoslovenskog prostora, čija je seksualna etika zasnovana na ravnopravnosti i erotskoj praksi kao afirmaciji ženskog subjekta. Njihovo samopozicioniranje, tvrde autorke, podrazumeva fuziju različitih identiteta – obe su bile „Prečanke”, koje su doktorirale u Beču pre Prvog svetskog rata, identifikovale su se kao Srпкиnje i Jugoslovenke, poliglotkinje, udate za intelektualce koji nisu bili pripadnici njihovih etničkih grupa, skrajnute u krugovima srpske intelektualne elite. No, problem je u tome što Slapšak i Matešić bez ikakve dublje kontekstualizacije uspostavljaju opoziciju između tako konstruisanog identiteta balkanske/jugoslovenske feministkinje i intersekcionalnog feminizma, koji, ne navodeći primere koji bi tu tvrdnju potkrepili, tretiraju kao nastavak devetnaestovekovnih kolonijalnih (pseudo)feminističkih teorija i politika. Takođe, one u potpunosti preskaču originalnost i dekolonizacijski značaj koji je koncept intersekcionalnosti u svojoj inicijalnoj formulaciji u radu teoretičar-

ke Kimerli Krenšo (Kimberle Crenshaw; Crenshaw 1989) posedovao. Uvođenje termina *soj* umesto termina *rod* autorke predlažu kao prvi korak otpora teoriji intersekcionalnosti. Termin *soj*, koji, kako tvrde, poznaju svi balkanski jezici, predstavlja paradigmu kritičkog postupka i dekonstrukcije teorijskih koncepata nastalih po merilima nekih drugih društava. No, to i dalje nije ubedljivo, jer je preskočen eksplanatorni korak između predloga da se, u duhu naučne i publicističke prakse Anice Savić Rebac i Julke Hlapec Đorđević, „svet teorijski i metodološki obeležava domaćim znanjem”, a svetsko znanje odomaćuje popularizacijom i prevođenjem (Matešić i Slapšak 2017, 304–305), i zaključka da je intersekcionalnost u potpunosti izrabljena paradigma.

Iako *Rod i Balkan* pruža veliki doprinos istorijskoj antropologiji žena na Balkanu, te razvoju metalingvističke svesti o prevođenju koncepata uvedenih iz stranih teorija, što uvek podrazumeva i neki vid kulturnog prevođenja, nedefinisanost *soja* – te izostanak predloga kako bi se njegova upotreba operacionalizovala u jezičkoj politici i planiranju – zanemaruje jedan od ključnih uvida kritičke i feminističke sociolingvistike – da „odlučivanje između različitih teorija roda nije puka teorijska vežba; ono je direktno povezano sa odlučivanjem o strategijama feminističkog aktivizma” (McElhinny 2003, 29). No, uprkos ovim nedostacima, *Rod i Balkan* predstavlja pouzdan osnov za razvoj transdisciplinarnog feminističkog znanja zasnovanog na svesti da uvek treba uzimati u obzir na koje se načine globalni odnosi dominacije i zavisnosti (kolonijalizam, imperijalizam, kapitalizam) očituju u partikularnim tlačiteljskim strukturama kao što je nacionalizam.

LITERATURA

- Braidotti, Rosi. 1994. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- Crenshaw, Kimberle. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* 1: 139–167. Dostupno na: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>

- Matešić, Marina, i Svetlana Slapšak. 2017. *Rod i Balkan*. Zagreb: Diurex.
- McElhinny, Bonnie. 2003. „Theorizing Gender in Sociolinguistics and Linguistic Anthropology.” In *The Handbook of Language and Gender*, edited by Janet Holmes and Miriam Meyerhoff, 21–43. Oxford: Blackwell Publishing.
- Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Slapšak, Svetlana. 2016. *Kupusara*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Velš, Wolfgang. 2001. „Transkulturalnost: forma današnjih kultura koja se menja.” *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 102: 70–89. Dostupno na: http://zaprokul.org.rs/pretraga/102_9.pdf